

महाराष्ट्र परिषदेच्या कार्याचे अवलोकन

डॉ. सचिन उत्तमराव हंचाटे

मास्टर दीनानाथ मंगेशकर महाविद्यालय औराद शहाजानी ता. निलंगा जिल्हा: लातूर ४१३५२२ महाराष्ट्र, भारत

Corresponding author E-mail: sachin.hanchate1983@gmail.com

Received: 14 September, 2023 | Accepted: 15 September, 2023 | Published: 16 September, 2023

महत्वाचे शब्द: महाराष्ट्र परिषद, निजाम, हैदराबाद संस्थान, हैदराबाद मुक्तिसंग्राम, सरदार वल्लभभाई पटेल, पंडीत जवाहरलाल नेहरू, ऑपरेशन पोलो

प्रस्तावना

मोगल सम्राट औरंगजेब यांच्या मृत्यूनंतर मोगलांच्याच नव्हे तर संबंध भारताच्या व त्यातही विशेषतः राजकीय इतिहासात मोठा बदल झाला. अशा अनेकविध बदलांपैकीच एक मोठा बदल म्हणजे इ.स. 1724 मध्ये मीर कमरुद्दीन उर्फ निजाम उल मुल्क यांनी दक्षिणेतील हैदराबाद येथे स्थापन केलेल्या आसफजाही घराण्याची निजाम राजवट होय. इ.स. 1724 पासून हैदराबाद येथील आसफजाही घराण्यातून एकूण सात निजामांनी मोगल राजवटीच्या अंतानंतरही व भारताच्या स्वातंत्र्यानंतरही म्हणजेच इ.स. 1948 पर्यंत हैदराबाद येथे राज्य केले. ब्रिटिश व्हाईसराय माउंटबॅटन यांच्या फाळणी योजनेतून भारताला 15 ऑगस्ट 1947 रोजी स्वातंत्र्य मिळाले. तत्कालीन अनेक संस्थाने भारतात अथवा पाकिस्तानात विलीन झाली परंतु हैदराबाद संस्थानाचे निजाम मीर उस्मान अली यांनी आपले संस्थान भारतात विलीन करण्यास नकार दिला. भारताची भौगोलिक व राजकीय परिस्थिती पाहता हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र राहणे भारताच्या अखंडता व एकात्मतेसाठी योग्य नव्हते. स्वतंत्र भारताचे पहिले प्रधानमंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरू व त्यांच्या सरकारमधील गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी संस्थाने विलीनीकरण मोहीम हाती घेतली. संस्थाने विलीनीकरण मोहीमेंतर्गत भारत सरकारने हैदराबाद संस्थानाविरुद्ध दि. 13 ते 17 सप्टेंबर 1948 या कालावधीत लष्करी कारवाई (ऑपरेशन पोलो) करून हैदराबादचे शेवटचे निजाम मीर उस्मान अली यांना भारत सरकारपुढे शरण स्वीकारण्यास भाग पाडले व हैदराबाद संस्थान भारतात कायमचे विलीन झाले. हैदराबाद संस्थानाच्या विलीनीकरणासाठीचा लढा हा इतका सहज व सोपा नसून रोमांचकारी व अविस्मरणीय आहे. हैदराबाद संस्थानाच्या विलीनीकरणासाठी अनेक व्यक्ती, संघटना,

सभा व परिषदांनी आपले मोलाचे योगदान दिले आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखातून हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात महाराष्ट्र परिषदेच्या कार्याचे अवलोकन करण्यात आले आहे.

संशोधन लेखाची उद्दिष्टे

१. महाराष्ट्र परिषदेच्या कार्याचा अभ्यास करणे.
२. महाराष्ट्र परिषदेच्या कार्याचे महत्त्व विशद करणे.

संशोधन लेखाची गृहितके

१. महाराष्ट्र परिषदेच्या कार्यामुळे जनजागृती व जनसंघटन झाले.
२. महाराष्ट्र परिषदेचे योगदान असाधारण आहे.

विसाव्या शतकात हैदराबाद संस्थानात राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक इत्यादी क्षेत्रात विविध घटकांनी एकत्र येवून चर्चा करून निर्णय घेण्यासाठी व्यासपीठ असावे यानुषंगाने हैदराबाद संस्थानात आंध्र महासभा, कर्नाटक परिषद आणि महाराष्ट्र परिषदेची स्थापना करण्यात आली. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचा अधिक वेगाने व नेटाने लोकलढा करण्यामध्ये महाराष्ट्र परिषदेने आपले अमूल्य योगदान दिले आहे. इ.स. 1937 ते 1946 या कालावधीत महाराष्ट्र परिषदेने मराठवाड्यात विविध ठिकाणी एकूण 06 अधिवेशने घेतली ज्यापैकी दोन अधिवेशनाच्या यजमानपदाचा मान लातूरला मिळाला होता. दरम्यानच्या काळात महाराष्ट्र परिषदेने हैदराबाद संस्थानासोबतच देशाच्या स्वातंत्र्य चळवळीतही योगदान दिले. हैदराबाद संस्थानात तेलगू, मराठी, उर्दू, कानडी, फारसी, अरबी व इतर अन्य भाषीक जनता रहात होती. शासनकर्ते मुस्लिम व बहूसंख्य प्रजा हिंदू असे जातीय समीकरण दिसून येते. संस्थानांतर्गत आंध्र, तेलंगणा, कर्नाटक आणि महाराष्ट्रातील मराठवाड्यातील विद्यार्थी, कामगार, शेतकरी, सर्वसामान्य स्त्री व पुरुष यांना संघटित करण्यासाठी विविध ठिकाणी अनेक सभा, परिषदा स्थापन करण्यात आल्या होत्या त्यापैकीच महाराष्ट्र परिषद ही एक होय. महाराष्ट्र परिषदेच्या माध्यमातून सामाजिक व शैक्षणिक प्रश्न मांडून व त्यावर विचारविनिमय करून कृतियुक्त कार्यक्रम राबविण्यात आला. देशाच्या, महाराष्ट्राच्या व मराठवाड्याच्या एकात्मता व अखंडतेसाठी महाराष्ट्र परिषदेने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

महाराष्ट्र परिषदेची मराठवाड्यात संपन्न झालेली विविध अधिवेशने

अ. क्र.	अधिवेशन	अध्यक्ष	स्वागताध्यक्ष	स्थळ	कालावधी
01	पहिले	गोविंदराव नानल	गोविंदराव घारे	परतूर	01, 02 व 03 जून 1937
02	दुसरे	श्रीनिवास शर्मा	भास्कररावजी वकील	लातूर	02 व 03 जून 1938
03	तिसरे	काशीनाथराव वैद्य	देवीदासराव लव्हेकर	उमरी	29, 30 व 31 मे 1941
04	चौथे	श्रीधर नाईक	आनंद कृष्ण वाघमारे	औरंगाबाद	01, 02 व 03 जून 1943
05	पाचवे	दिगंबरराव बिंदू	मुकूंदराव पेडगावकर	सेलू	24, 25 व 26 मे 1945
06	सहावे	आनंद कृष्ण वाघमारे	फुलचंद गांधी	लातूर	15, 16 व 17 मे 1946

विविध अधिवेशनांमधून महाराष्ट्र परिषदेच्या कार्याचे अवलोकन

स्वामी रामानंद तीर्थ, भाई उध्दवराव पाटील, अनंत भालेराव, गोविंदभाई श्रॉफ, बाबासाहेब परांजपे, विनायकराव चारटाणकर, श्रीनिवास बोरीकर, पांडूरंगराव जोशी, धनजीभाई पुरोहित, शामराव बोधनकर, स.कृ.वैशंपायन, राघवेंद्र दिवाण, सुशीलाबाई दिवाण, आशाताई वाघमारे, ताराबाई परांजपे, काशीबाई किल्लोस्कर, गोदावरीबाई टेके यांच्यासह अनेक अगणित थोर स्त्रिपुरुषांनी महाराष्ट्र परिषदेच्या

माध्यमातून सामाजिक समस्यांना वाचा फोडण्याचे कार्य केले आहे. जनजागृती, समाजसंघटन व सामाजिक ऐक्य निर्मिती केली. परिणामी अनेक स्त्री-पुरुषांना हालअपेष्टा, अन्याय व तुरुंगवास सहन करावा लागला. तो काळ हा घरावर तुळशीपत्र ठेऊन काम करण्याचा होता. महाराष्ट्र परिषदेचे कार्य जनसामान्यांपर्यंत पोहोचविण्यात तत्कालीन विविध वृत्तपत्रांनी मोलाची भूमिका बजावली आहे. महाराष्ट्र परिषदेने आपल्या कामाचे व ध्येयाचे सुयोग्य नियोजन करून, ऐच्छिक व कमीत कमी निधीत विविध ठिकाणी एकूण सहा अधिवेशने घेतली. महाराष्ट्र परिषदेच्या कार्यकारिणीने कोणताही स्वार्थ न जोपासता अगदी निःस्वार्थी, निरपेक्ष भावनेने काम केले ही बाब याठिकाणी लक्षवेधक व अनुकरणीय आहे. अधिवेशनास उपस्थित राहणाऱ्या अतिथी व अभ्यागतांची प्रवास, निवास, भोजन, परिषदांच्या वेळा व ठिकाणे इत्यादीचे नियोजन स्तुत्य व वाखाणण्याजोगे आहे. महाराष्ट्र परिषदेच्या कामगिरीमुळे निजाम सरकारवर मोठा प्रभाव पडला. निजाम सरकारला महाराष्ट्र परिषदेची दखल घ्यावीच लागली.

महाराष्ट्र परिषदेने मराठवाड्यात विविध ठिकाणी आयोजित केलेल्या एकूण सहा अधिवेशनांचा व त्यातील फलनिष्पतीचा विविध संदर्भग्रंथांच्या मदतीने आढावा घेण्याचा प्रयत्न संशोधन लेखातून करण्यात आला आहे.

पहिले अधिवेशन

परतूर येथील महाराष्ट्र परिषदेच्या पहिल्या अधिवेशनात समाजाचा सर्वांगीण विकास साधणे, निजाम सरकारच्या अन्याय व अत्याचारविरुद्ध सर्वसामान्य जनतेत ऐक्य व जनसंघटन निर्माण करून सामाजिक, शैक्षणिक इत्यादी समस्या सोडविण्यासाठी सामुहिक प्रयत्न करणे आवश्यक असल्याचे सांगण्यात आले. संस्थानातील बहुसंख्य जनता ग्रामीण भागात शेती व्यवसायात असल्याने शेतकऱ्यांच्या आर्थिक अडचणी दूर व्हाव्यात यानुषंगाने विशेष प्रयत्न केले पाहिजेत. प्रशासनात मराठी भाषेचा वापर, सहकारी पतपेढी निर्मिती, प्रौढ शिक्षण, वहातुकीसाठी पक्के रस्त तयार करणे, अत्यल्प दरात दवाखान्यांची सोय, खादीचा वापर, शेतीपुरक जोडधंदे इत्यादी विषयांवर सविस्तर चर्चा करण्यात आली व ठरावही संमत करण्यात आले. सदर अधिवेशनातून मराठवाड्याच्या विकासात्मक आणि सामुहिक विषयांसोबतच परिषदेची बांधणी व तिचा विस्तार करण्याबाबत चर्चा झाली.

दुसरे अधिवेशन

महाराष्ट्र परिषदेच्या परतूर येथील अधिवेशनातील जनतेची मोठ्या प्रमाणातील उपस्थिती, अधिवेशनातून झालेली व होत असलेली जनजागृती व जनसंघटन पाहून निजाम सरकारने महाराष्ट्र परिषदेच्या लातूर येथील दुसऱ्या अधिवेशनासाठी काही अटी लादल्या. ज्यामध्ये राजकीय प्रश्नांवर चर्चा होणार नाही, झेंडा फडकविण्यास बंदी, मिरवणूकीस बंदी, अध्यक्षीय भाषण हे जिल्ह्याच्या कलेक्टर महोदयांस अगोदर दाखवून त्याची मंजूरी घेणे इत्यादी निर्बंध लावण्यात आले. परिणामी जनतेच्या मनात संतापाची भावना पेटून उठली. निजाम सरकारच्या जाचक अटी असल्या तरी लातूर येथील दुसरे अधिवेशन मोठ्या उत्साहात पार पडले. व्यक्ति स्वातंत्र्य अबाधित राखावे, धुळपेठ येथील जातीय दंगलीची चौकशी करावी, जबाबदार राज्यपध्दती आणावी यावर परिषदेत मतैक्य झाले. लातूर येथील दुसऱ्या अधिवेशनात तरुणांची उपस्थिती लक्षवेधक व उत्साही होती. अधिवेशनाला जोडूनच महिला परिषद घेण्यात आल्याने महिला वर्गात जनजागृती झाली. महाराष्ट्र परिषदेच्या लातूर येथील अधिवेशनातून हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचे अग्रणी नेते स्वामी रामानंद तीर्थ यांचा राजकारणामध्यचे सक्रिय प्रवेश झाला. यादृष्टिने लातूरचे अधिवेशन महत्त्वपूर्ण मानले जाते. दिवसेंदिवस वाढत असलेला जनाधार थांबविण्यासाठी निजाम सरकारकडून दडपशाहीचा मार्ग अवलंबून दहशत निर्माण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

तिसरे अधिवेशन

अन्यायाविरोधातील जनजागृती, वैयक्तिक व सामूहिक सत्याग्रह, वंदे मातरम चळवळ, स्टेट कॉंग्रेसचे कार्य, झेंडा सत्याग्रह इत्यादीद्वारे मराठवाड्यातील वातावरण ढवळून निघाले होते. जनतेने मोठ्या प्रमाणात रस्त्यावर उतरून आपली भावना व्यक्त केली. उमरी

अधिवेशनात सामाजिक व शैक्षणिक जनजागृतीसोबतच राजकीय जनजागृती सोबतच हिंदू व मुस्लिम या दोन धर्मात व जातीत परस्पर स्नेह, सौहार्द व ऐक्य निर्मितीसाठी भर देण्यात आला. जनतेने आपल्या समस्या सोडविण्यासाठी केवळ सरकारकडे न पाहता आपणही आपल्यापरीने प्रयत्न केले पाहिजेत व संघटना अधिक गतीने पुढे नेण्यासाठी सामूहिक प्रयत्नांवर भर दिला पाहिजे याबाबत सविस्तर चर्चा करण्यात आली. अस्पृश्यता निर्मूलन, खादीचा प्रचार व प्रसार, मराठी भाषेचा शासनदरबारी आग्रह, विद्यार्थी संघटन, साक्षरता मोहीम इत्यादी बाबींवर अधिवेशनातून चर्चा करुन अंमलबजावणीसाठीची रुपरेषा ठरविण्यात आली.

चौथे अधिवेशन

इ.स. 1942 च्या चलेजाव चळवळीतून ब्रिटिश सरकारच्या विरोधात रान उठले असताना दुसरीकडे हैदराबाद संस्थानात निजाम सरकारच्या अन्यायाविरोधात संस्थानातील विविध प्रांतातून विविध नेतृत्वांच्या नेतृत्वात विविध चळवळीच्या माध्यमातून जनतेकडून लढा देण्यास सुरुवात झाली. ब्रिटिश सरकारकडून देशातील प्रमुख नेत्यांच्या झालेल्या कैदेमुळे संबंध भारतातून ब्रिटिशांविरोधातील असंतोषाचा उद्रेक तीव्र गतीने पुढे आला.

महाराष्ट्र परिषदेच्या इतिहासात पहिल्यांदाच औरंगाबाद येथील चौथ्या अधिवेशनात परिषदेच्या अध्यक्ष पदासाठी श्रीधर नाईक व रामचंद्रराव अंतू यांच्यात निवडणूक घेण्यात आली. यामध्ये श्रीधर नाईक विजयी झाले. शेतकऱ्यांचा शाश्वत विकास करण्यासाठी निजाम सरकारने लक्ष दिले पाहिजे असा सामूहिक सूर परिषदेतून उमटला. स्टेट कॉॅंग्रेसवरील बंदी उठवा व जनतेस जबाबदार शासन द्यावे याविषयी चर्चा करण्यात आली. स्थानिक प्रश्न सोडविणे, जिल्हा अधिवेशने भरविणे, परिषदेच्या शाखा स्थापन करणे इत्यादी कार्यक्रम हाती घेण्याचे ठरले. ज्याप्रमाणे ब्रिटिश सत्ता भारतातून हद्दपार झाली पाहिजे त्याचप्रमाणे हैदराबाद संस्थानातून निजाम सरकारची हुकूमशाही नष्ट झाली पाहिजे अशा आशयाने वातावरण ढवळून निघाले.

पाचवे अधिवेशन

परतूर येथील पहिल्या अधिवेशनानंतर सेलू येथील पाचव्या अधिवेशनामुळे महाराष्ट्र परिषदेची दोन अधिवेशने आयोजित करण्याचा मान परभणी जिल्ह्यास मिळाला. महाराष्ट्र परिषदेचे पाचवे अधिवेशन हे मुलतः बीड येथे नियोजित होते परंतु माणिकचंद पहाडे व गोविंदभाई श्रॉफ यांना निजाम सरकारने स्थानबद्ध केले व अधिवेशनास परवानगीही नाकारली. परिणामी सदर अधिवेशन बीड ऐवजी सेलू येथे घेण्यात आले. यामुळे संबंध परभणी जिल्ह्यातील महाराष्ट्र परिषदेचे कार्यकर्ते मोठ्या आनंदाने कामास लागले. दस्तूरखुद्द स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या हस्ते अधिवेशनाचे उद्घाटन पार पडले. जगन्नाथराव पुरी, भीमराव माने, सखारामपंत इत्यादींनी परतूरच्या अधिवेशनाची आठवण म्हणून तेथून ज्योत आणली. अधिवेशनातून शोषणरहित समाजरचनेचा पुरस्कार करण्यात आला. शेतमालाचे भाव वाढल्याशिवाय व शेतमालाचे भाव हे निश्चित केल्याशिवाय शेतकरी वर्ग सुखी समाधानी होणार नाही कष्टकरी कामगार वर्गास न्याय दिला पाहिजे, सरकारी नोकरीत लोकसंख्येच्या तुलनेत हिंदू समाजाला स्थान असले पाहिजे, याकडे अधिवेशनातून चर्चा करण्यात आली व ठराव घेण्यात आले. हैदराबाद संस्थानातील लोकस्वातंत्र्याचा प्रश्न हा भारतीय स्वातंत्र्याचाच एक भाग आहे हा महत्त्वपूर्ण मुद्दा अधिवेशनातून मांडण्यात आला.

सहावे अधिवेशन

दोन वेळा महाराष्ट्र परिषदेची अधिवेशने आयोजित करण्याचा मान परभणीप्रमाणेच लातूरला देखील मिळाला. लातूर येथे महाराष्ट्र परिषदेचे दुसरे व सहावे अधिवेशन संपन्न झाले. महिला परिषद, शेतकरी मेळावा, विद्यार्थी मेळावा इत्यादीचे आयोजन अधिवेशनादरम्यान करण्यात आले. संबंध संस्थानातून मोठ्या संख्येत जनतेने सक्रिय उपस्थिती लावली. विशेष बाब म्हणजे महाराष्ट्र परिषदेच्या लातूर येथील सहाव्या अधिवेशनात पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचा शुभेच्छा संदेश प्राप्त झाला. आंध्र महासभेतील काही नेते देखील लातूरच्या अधिवेशनास आवर्जून उपस्थित होते. अधिवेशनाचे अध्यक्ष आनंद कृष्ण वाघमारे यांनी अन्यायी निजाम राजवटीचे वाभाडे निघतील असे जहाल भाषण

केले. सोबतच बाबासाहेब परांजपे यांनी आपल्या स्फूर्तीदायी भाषणातून वातावरण ढवळून काढले. जनमताशिवाय कोणतेही शासन अधिक काळ व स्थिर राज्य करू शकत नाही. सावकारी व्यवस्थेमुळे सर्वसामान्य जनता, शेतकरी, कामगारवर्ग पूर्णतः ओरबाडला जातो. परिणामी सावकारी व्यवस्थेचे उच्चाटन होणे समाजहिताचे असल्याचे अधिवेशनातून सांगितले गेले. शिक्षणा सारख्या महत्वाच्या विषयाबाबत निजाम सरकारचे उदासीन धोरण हे युवा पिढीस घातक आहे. शैक्षणिक वातावरण वृद्धीसाठी संघटीत प्रयत्न करणे गरजेचे असून लातूरच्या अधिवेशनातून जबाबदार शासनपध्दतीचा पुनःश्च आग्रह करण्यात आला.

महाराष्ट्र परिषदेने आपल्या सहा अधिवेशनातून संस्थानासह संबंध मराठवाड्यातील अन्यायाविरुद्ध संघटितपणे आवाज उठविला. जनजागृती व नवचैतन्य निर्माण केले. महाराष्ट्र परिषदेच्या सर्व सहा अधिवेशनास लाभलेली अध्यक्ष मंडळी ही देशप्रेमाने भारावलेली व सर्वस्व त्याग करण्यास तत्पर असलेली होती. त्यांचा आदर्श व प्रभाव हा सर्वसामान्य जनतेवर आणि युवा पिढीवर पडला. समाजातील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक समस्यांना समाजासमोर ठेवण्यात आले. अखंड भारत, गुलामगिरीमुक्त भारत व शोषणमुक्त भारत यासाठीचे आवश्यक असलेले वातावरण निर्माण करण्याचे मोलाचे काम महाराष्ट्र परिषदेने केले. तसेच याकामी सर्वसामान्य जनतेनेदेखील मोलाची साथ दिली. महाराष्ट्र परिषदेच्या कार्यामुळे हैदराबाद संस्थान व निजाम सरकारवर महाराष्ट्र परिषदेचा मोठा प्रभाव पडला. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात महाराष्ट्र परिषदेचे योगदान मौलिक आहे.

निष्कर्ष

हैदराबाद संस्थान हे क्षेत्रफळाच्या दृष्टिने भारतातील मोठे संस्थान होते. निजाम सरकारच्या उत्तरोत्तर धोरणांमुळे संस्थानाच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक विकासात मागासलेपणा दिसून येतो. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात हिंदू महासभा, आर्य समाज, वंदे मातरम चळवळ, हैदराबाद स्टेट कॉंग्रेस, शैक्षणिक – राजकीय – सामाजिक परिषदांसोबतच महाराष्ट्र परिषदेचे योगदान अविस्मरणीय आहे.

१. राष्ट्रवादी नेतृत्वांचा उदय

महाराष्ट्र परिषदेतून व संपन्न विविध अधिवेशनातून आनंद कृष्ण वाघमारे, बाबासाहेब परांजपे, गोविंदभाई श्रॉफ इत्यादी अनेक प्रखर व राष्ट्रवादी नेतृत्वांचा उदय झाला. या सर्वांनी तत्कालीन निजाम राजवटीच्या अत्याचाराविरुद्ध लढा देत जनमाणसात राष्ट्रीय वातावरण तयार केले.

२. एकात्मता व जनसंघटन निर्मिती

महाराष्ट्र परिषदेच्या कामगिरीमुळे मराठवाड्यात जनता, शेतकरी, कामगार, विद्यार्थी, महिला इत्यादी सर्व सामाजिक घटकांत एकात्मता व जनसंघटन निर्मिती झाली.

सारांश

इ.स. 1937 ते 1946 या काळातील महाराष्ट्र परिषदेच्या वाटचालीने जनमाणसांचा संघटित लढा किती प्रभावी असू शकतो याची जाणीव निजाम सरकारला करून दिली. महाराष्ट्र परिषदेतील महिला व विद्यार्थ्यांचा वाढता सहभाग हे यशाचे द्योतक मानावे लागेल. संस्थाने विलीनीकरण या राष्ट्रीय चळवळी अंतर्गत हैदराबाद संस्थानाचे विलीनीकरण घटना रोमांचकारी व स्फूर्तीदायी आहे. 224 वर्षांची दीर्घकालीन आसफजाही घराण्याची सत्ता संपुष्टात आणण्यासाठी अनेक थोर महापुरुष व सर्वसामान्य जनतेने आपले सर्वस्व अर्पण केले. त्यांच्या त्याग व बलिदानातून आपणास मिळालेले स्वातंत्र्य अबाधित व अखंड ठेवणे ही वर्तमान पिढीची जबाबदारी आहे. हैदराबाद मुक्तिसंग्राम लढा हा विविध पातळ्यांवर लढण्यात आला यामध्ये महाराष्ट्र परिषदेचे कार्य अविस्मरणीय आणि मोलाचे आहे. महाराष्ट्र परिषदेने मराठवाड्यातील आपल्या विविध अधिवेशनातून तत्कालीन सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक परिस्थितीचे वास्तव चित्रण समाजासमोर मांडले. निजाम सरकारच्या

अन्यायाचा प्रखरतेने विरोध केला, देशप्रेमाची भावना तळागाळापर्यंत पोहोचविली. महाराष्ट्र परिषदेशिवाय हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचा लोकलढा पूर्ण होवू शकत नाही.

संदर्भ

१. काटे पी.व्ही., मराठवाड्याचा इतिहास, कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, 1999
२. रोडे सोमनाथ, मराठवाड्याचा इतिहास, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद, 1999
३. पारवे रमेश (संपा.), हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील मराठवाड्याचे योगदान, सोशल सायन्स रिपोर्टर, लातूर, 2015
४. उमाटे भारुसाहेब, शौर्यगाथा मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाची, वेदश्री प्रकाशन, लातूर, सप्टेंबर 2022
५. तांबारे विजयकुमार, आ.कृ.वाघमारे व्यक्ति व कार्य, अप्रकाशित पीएच.डी.शोधप्रबंध, स्वा.रा.ती.म.विद्यापीठ, नांदेड, 2015
६. रोडे अश्विनी, हैदराबाद मुक्तिलढ्यातील सामाजिक, राजकीय परिषदा व महाराष्ट्र परिषदेच्या कार्याचा तुलनात्मक अभ्यास, अप्रकाशित पी.एच.डी. शोधप्रबंध, स्वा.रा.ती.म.विद्यापीठ, नांदेड, 2020
७. गावंडे विराग (संपा.), बी आधार, नियतकालिक, अंक क्र. 372 सी, आधार इंटरनॅशनल पब्लिकेशन, अमरावती, ऑक्टोबर 2022